

HERMUS

HERITAGE & MUSEOGRAPHY

NÚMERO 24 · AÑO 2023 · EDICIONES TREA · ISSN 2462-6457

TREA

Patrimonio literario, educación y turismo

MONOGRAFÍAS

SARA COZZANI: Il Golfo dei Poeti: un patrimonio da valorizzare • **MOISÉS SELFA SASTRE:** La recuperación de la memoria histórica y del paisaje a partir del texto literario: el caso de pueblos anegados por embalses • **JOSÉ ANTONIO MÉRIDA DONOSO:** Literario neorrural y patrimonio: Espacio, memoria e identidad • **IRENE SÁNCHEZ IZQUIERDO | INÉS TORDERA ROLO:** La frontera hispano-portuguesa desde la literatura: aportes para la documentación y difusión de recursos patrimoniales • **JORDI ARCOS-PUMAROLA | NAYRA LLONCH-MOLINA | ESTELA MARINÉ-ROIG:** Analysing the literary tourist experience in urban literary neighbourhoods

ARTÍCULOS DE TEMÁTICA LIBRE

ESTEFANÍA MARTÍN GARCÍA: La experiencia de la restauración arquitectónica: Complejidad y contradicción en la conservación de edificios • **SÒNIA MAÑÉ OROZCO | ANTONI BARDAVIO NOVI | SERGI CHÀFER BUZZI:** «Malèit Merengue». Apropant un espai de memòria de la Guerra civil a persones de zones actualment en guerra • **MIQUEL ÀNGEL SALVÀ CANTARELLAS:** La construcció del passat: reflexions sobre la museïtzació de jaciments a la Mediterrània • **JOSÉ MANUEL GARCÍA MARTÍN:** Análisis de la legibilidad de la información escrita aportada por los museos etnográficos del Principado de Asturias

MISCELÁNEA

Universitat de Lleida
Departament de Ciències
de l'Educació

HER & MUS

HERITAGE & MUSEOGRAPHY

24

NÚMERO 24, AÑO 2023

Patrimonio literario, educación y turismo

Universitat de Lleida
Departament de Ciències
de l'Educació

■ TREA ■

HERMUS

HERITAGE & MUSEOGRAPHY

Dirección
Nayra Llonch Molina Universitat de Lleida

Secretaria científica
Clara López Basanta Universitat de Lleida

Coordinación del número
Jordi Arcos Pumarola CETT: Barcelona School of Tourism, Hospitality and Gastronomy
Enric Falguera Garcia Universitat de Lleida

Consejo de redacción
Beatrice Borghi Università di Bologna
Roser Calaf Masachs Universidad de Oviedo
Laia Coma Quintana Universitat de Barcelona
José María Cuenca López Universidad de Huelva
Antonio Espinosa Ruiz Vila Museu. Museo de La Vila Joyosa
Enric Falguera Garcia Universitat de Lleida
Olaia Fontal Merillas Universidad de Valladolid
Carolina Martín Piñol Universitat de Barcelona
Joaquim Prats Cuevas Universitat de Barcelona
Pilar Rivero García Universidad de Zaragoza
Gonzalo Ruiz Zapatero Universidad Complutense de Madrid
Moisés Selfa Sastre Universitat de Lleida

Consejo asesor
Leonor Adán Alfaro Dirección Museológica de la Universidad Austral (Chile)
Silvia Alderoqui Museo de las Escuelas de Buenos Aires (Argentina)
Konstantinos Arvanitis University of Manchester (Reino Unido)
Mikel Asensio Brouard Universidad Autónoma de Madrid
Darko Babic Universidad de Zagreb (Croacia)
José María Bello Diéguez Museo Arqueológico e Histórico da Coruña
John Carman Birmingham University (Reino Unido)
Glòria Jové Monclús Universitat de Lleida
Javier Martí Oltra Museo de Historia de Valencia
Clara Masriera Esquerra Universitat Autònoma de Barcelona
Ivo Mattozzi Libera Università di Bolzano (Italia)
Maria Glòria Parra Santos Solé Universidade do Minho (Portugal)
Rene Sivan The Tower of David Museum of the History of Jerusalem (Israel)
Pepe Serra Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC)
Jorge A. Soler Díaz Marq-Museo Arqueológico de Alicante
Sebastián Molina Puche Universidad de Murcia

Envío de originales <http://raco.cat/index.php/Hermus/index>

Dirección editorial Álvaro Díaz Huici
Compaginación Alberto Gombáu [Proyecto Gráfico]

Imagen de cubierta
Bloomsday Here in Dublin [2015]
de William Murphy

PRESENTACIÓN

- 4-6 Patrimonio literario, educación y turismo
JORDI ARCOS-PUMAROLA
ENRIC FALGUERA-GARCIA

MONOGRÁFICO

- 8-22 Il Golfo dei Poeti: un patrimonio da valorizzare
SARA COZZANI
- 23-42 La recuperación de la memoria histórica y del paisaje a partir del texto literario: el caso de pueblos anegados por embalses
MOISÉS SELFA SASTRE
- 43-58 Literario neorrural y patrimonio: Espacio, memoria e identidad
JOSÉ ANTONIO MÉRIDA DONOSO
- 59-79 La frontera hispano-portuguesa desde la literatura: aportes para la documentación y difusión de recursos patrimoniales
IRENE SÁNCHEZ IZQUIERDO
INÉS TORDERA ROLO
- 80-94 Analysing the literary tourist experience in urban literary neighbourhoods
JORDI ARCOS-PUMAROLA
NAYRA LLONCH-MOLINA
ESTELA MARINÉ-ROIG

TEMÁTICA LIBRE

- 96-122 La experiencia de la restauración arquitectónica: Complejidad y contradicción en la conservación de edificios
ESTEFANÍA MARTÍN GARCÍA
- 123-141 «Maleït Merengue». Apropant un espai de memòria de la Guerra civil a persones de zones actualment en guerra
SÒNIA MAÑÉ OROZCO
ANTONI BARDAVIO NOVI
SERGI CHÀFER BUZZI
- 142-155 La construcció del passat: reflexions sobre la museïtzació de jaciments a la Mediterrània
MIQUEL ÀNGEL SALVÀ CANTARELLAS
- 156-177 Análisis de la legibilidad de la información escrita aportada por los museos etnográficos del Principado de Asturias
JOSÉ MANUEL GARCÍA MARTÍN

MISCELÁNEA

- 179-182 Capecchi, G., e Mosena, R. (2023). «*Presenze poetiche e promozioni territoriali*»: Turismo letterario. *Casi studio ed esperienze a confronto*. Perugia Stranieri University press.
FABIO PIERANGELI
- 183-189 Baleiro, R., & Pereira, R. (Eds.) (2022). Global Perspectives on Literary Tourism and Film Induced Tourism. IGI Global. <http://doi.org/10.4018/978-1-7998-8262-6>
GRAHAM BUSBY
- 190-194 Gouchan, Y., Bongiorno, A., et Mura, M.L. (Eds.) (2023). Création d'espaces et espaces de la création. Les formes de mémoire des lieux littéraires et artistiques (Italie, Espagne, Provence). *Cahiers d'études romanes*, 46. [<https://journals.openedition.org/etudesromanes/>]
HÉLOÏSE MOSCHETTO
- 195-197 Sabaté-Navarro, M. (2023). El Museo de Lleida como espacio de dinamización educativa de la comunidad y el territorio. Análisis de los procesos sociales colaborativos (1997-2017). [Tesis doctoral, Universitat de Lleida]
CLARA LÓPEZ-BASANTA
- 198-207 López-Basanta, C. (2023). *El automóvil como objeto expositivo y su potencial didáctico: análisis en el contexto europeo* [Tesis doctoral, Universitat de Lleida]
MIQUEL SABATÉ NAVARRO

ARTÍCULOS DE TEMÁTICA LIBRE

La construcció del passat: reflexions sobre la museïtzació de jaciments a la Mediterrània

The making of the past: reflections on the musealization of archaeological sites in the Mediterranean

MIQUEL ÀNGEL SALVÀ CANTARELLAS

Miquel Àngel Salvà Cantarellas
Universitat de les Illes Balears
m.salva@uib.cat

Recepció del article: 31-01-2023. Aceptació de su publicació: 31-10-2023

RESUM

Els jaciments arqueològics suposen una oportunitat immillorable per a la societat d'accedir a la materialitat del passat i conèixer el patrimoni històric. No obstant, la realitat fragmentària del registre arqueològic planteja diverses dificultats en la seva lectura per persones no expertes. Des del present s'han desenvolupat múltiples estratègies didàctiques, recursos museogràfics i models presentació del passat, amb la intenció de superar la distància conceptual que separa les restes del visitant modern. El present article aborda de manera reflexiva la museïtzació del patrimoni arqueològic a l'aire lliure, parant especial atenció a com s'ha tractat i representat la diacronia existent en el registre, a través d'alguns exemples de jaciments mediterranis que destaquen per la seva rellevància turística. Finalment, s'aporten unes breus reflexions sobre com es construeix el passat.

PARAULES CLAU

Jaciments arqueològics, museïtzació, patrimoni cultural, restauració, Mar Mediterrània

ABSTRACT

Archaeological sites constitute one of the best ways for the public to access the past and get to know cultural heritage resources. However, the fragmentary reality of the archaeological record poses several handicaps in its apprehension. The development of educational displays, museographic exhibits and presentation strategies has been addressed to overcoming the conceptual obstacles that mediate between the ruins of the past and modern visitors. This article deals with the musealization of open-air archaeological heritage sites, with special attention to how is diachrony treated and represented. Examples are drawn from different Mediterranean sites relevant from a touristic point of view. Finally, we reflect on how the past is shaped from the present.

KEYWORDS

Archaeological sites, musealization, cultural heritage, restoration, Mediterranean Sea

INTRODUCCIÓ

Els jaciments arqueològics oberts al públic són una de les millors vies d'entrada en contacte amb el passat. Pel seu potencial comunicatiu, els espais de presentació del patrimoni arqueològic *all'aperto* ofereixen al visitant una manera única d'experimentar la història, expressada directament a través de la materialitat del registre, és a dir, de les traces físiques del passat (Lipe, 2002; Schnapp, 2020). Amb tot, i a diferència d'altres tipus de patrimoni, l'arqueològic planteja diversos hàndicaps específics per a la seva comprensió. Aquest fet justifica els processos de museïtzació que cerquen de fer-los més accessibles per part d'una audiència en la majoria de casos no experta.

La museïtzació d'un jaciment pretén, entre d'altres coses, omplir-lo de contingut, dotar-lo d'uns discursos que salvin el salt temporal entre la ruïna muda i l'observador contemporani. Aquesta mediació es realitza a través de recursos museogràfics i infraestructures interpretatives, directes o indirectes (López-Menchero, 2012), que són ideades pels experts. Professionals de l'arqueologia, la restauració i la gestió patrimonial tenen el control del discurs i, per tant, també una gran responsabilitat sobre com es resolen les nombroses discontinuïtats entre passat i present.

La presentació del patrimoni arqueològic té especial rellevància a l'àrea mediterrània, on existeix una àmplia oferta d'oci i cultura centrada en la visita a nombrosos jaciments arqueològics. La varietat de monuments i etapes cronològiques presents en un context relativament reduït com són els països mediterranis ha portat els experts a explorar múltiples fórmules per conservar-los i transmetre'ls al públic (De la Torre, 1997). El present article, inserit en aquesta línia, vol ser una reflexió sobre els models de presentació de jaciments a la Mediterrània, parant especial atenció a com s'han tractat tradicionalment les seves museïtzacions i restauracions en la comunicació del passat.

LA PRESENTACIÓ DEL PATRIMONI ARQUEOLÒGIC A L'AIRE LLIURE

Visitar un jaciment arqueològic museïtzat és entrar en un procés comunicatiu on els experts (emissors) emeten un discurs sobre el passat (missatge) adreçat al públic (receptor) en un context que, en última instància, pot ser considerat d'aprenentatge informal. La principal problemàtica rau en què el canal on es desenvolupa aquesta comunicació, el registre arqueològic, és una realitat

necessàriament fragmentària que requereix d'unes estratègies de codificació per a fer-lo comprensible (Ruiz Zapatero, 1998). Les discontinuïtats que travessen el registre i a les que ha de fer front una museïtzació són múltiples, tant físiques com simbòliques: la pèrdua de volumetria, la manca de l'element humà, l'absència de materials peribles, la pèrdua de la funcionalitat original de les estructures, la superposició de traces cronològiques diverses... Totes elles contribueixen a generar una imatge parcial i fragmentària del jaciment. Així doncs, segons Shanks i Tilley (1992), el temps esdevé paradoxalment una dimensió espacial, en tant que s'expressa com a distància que separa el passat del present, essent el principal entrebanc per accedir al primer. Per aquest mateix motiu, la «veritat» del passat mai pot ser correctament compresa ni representada, ja que tot intent d'aproximar-s'hi estarà forçosament mediat per la subjectivitat i la ideologia de l'expert (Hoepfner et al., 1987; Leone et al., 1987).

Conseqüentment, la museïtzació d'un jaciment és en essència una qüestió dual. Per una part hi ha la realitat pretèrita, el registre arqueològic amb tots els processos deposicionals que hi han operat al llarg del temps i que han arribat als nostres dies; el passat inaprehensible, en definitiva. Però, per altra banda, la museïtzació d'aquest passat és també un constructe del present, una creació-reconstrucció en base a la interpretació que proposa l'arqueologia. La lectura d'un espai de presentació del patrimoni arqueològic està forçosament travessada per les decisions dels experts, que de manera conscient o inconscient imposen una via d'accés al passat més o menys restringida (Duke, 2007; Gustafsson i Karlsson, 2008). El passat sempre *es fa* des del present a través d'una sèrie d'estratègies museogràfiques i museològiques que persegueixen tot sovint l'apocatàstasi, això és, el retorn a un suposat origen, segons Lorrio i Ruiz Zapatero (2019). Apunten aquests autors que, tanmateix, tot intent d'aproximar-se a un estadi pretesament pur de la història dels jaciments serà genèric, ja que aquests es caracteritzen per ser l'agregat d'un seguit de fases, estratificacions, activitats superposades, traces de diverses cronologies, palimpsests que esborren evidències prèvies... En aquest punt, es veu com el poder comunicatiu del registre arqueològic depèn en gran mesura de les possibilitats de presentació del mateix i dels interessos dels qui ostenten l'accés al passat, palesant que cap museïtzació és veritablement innòcua.

Per entendre com s'han articulats els models contemporanis de presentació del patrimoni arqueològic és precís atendre a la normativa internacional sobre conservació de béns culturals emesa al llarg del segle xx. Probablement, el document més rellevant a aquest efecte per la seva transcendència ha estat la Carta de Venè-

cia (ICOMOS, 1964), on es determina que la unitat d'estil no és la finalitat d'una intervenció restaurativa. D'aquesta manera, la carta expressa que cal respectar totes les evidències de diferents fases històriques inscrites sobre un bé patrimonial i que les intervencions contemporànies s'han de limitar a l'anastilosi i, en qualsevol cas, a la integració harmoniosa però discernible de les parts no originals. Aquesta aproximació, basada en una concepció materialista de l'autenticitat (Jones, 2009), ha primat en gran mesura en les museïtzacions de jaciments arqueològics mediterranis a partir de la Segona Guerra Mundial, en detriment dels repudiats models de restauració a escala real (Paardekooper, 2014). No fou fins a 1990, amb la Carta de Lausana (ICOMOS, 1990, sec. 7), que es reivindicà, de manera tímida i matisada, la validesa de les reconstruccions sobre jaciments arqueològics amb propòsits didàctics i/o d'experimentació. Aquest canvi de paradigma vingué esperonat per idees de l'àmbit anglosaxó i l'arqueologia experimental, així com per l'auge de la indústria del turisme cultural (Santacana i Belarte, 2013).

La bibliografia especialitzada ha tendit des de llavors a parlar de dos models oposats en el tractament de les restes presentades *all'aperto*, obviant en aquesta dicotomia que hi ha un conjunt de solucions intermèdies (Beltrán de Heredia et al., 2013; Masriera, 2009; Stubbs, 1995; White, 2007). El model de consolidació o model canònic es caracteritza teòricament pel principi de *preservation as found* que beu en part del *ruinenlust* promogut per Ruskin (Capitel, 1988, p. 47; Jones, 2009). El registre arqueològic és excavat i estabilitzat per a la visita pública *in situ*, habitualment acompanyant-lo d'infraestructures interpretatives, codis simbòlics i altres eines que ajudin a comunicar la història del lloc. Aquesta aproximació al passat, més implantada a l'àmbit mediterrani, s'ha considerat que fossilitza o congela les restes en tant que intenta mostrar-les com quelcom estàtic, mostra genuïna d'un context pretèrit. Per contra, el model de reconstrucció *in situ* advoca per la restitució dels edificis i estructures d'un jaciment en base a hipòtesis constructives generades en el present. El paradigma reconstructiu, amb més petjada a l'àmbit centre i nord europeu, té un indubtable poder evocador per al visitant, però restringeix força la interpretació a aquella proposada pels investigadors. Sigui com sigui, ambdós models habiliten maneres concretes d'aproximar-se al passat.

REPRESENTANT EL PASSAT ALS JACIMENTS MEDITERRANIS

Deixant de banda el gastat debat entorn de l'autenticitat de les restes, el que centra la nostra atenció és un tema menys treballat en el camp de la museïtzació de jaciments: la representació dels fenòmens temporals a través de la materialitat del registre arqueològic. S'ha tendit a criticar que una restitució exhaustiva omet el dinamisme del passat ja que es distorsionen les fases cronològiques de construcció i ocupació (Stanley-Price, 2009). Però el cert és que, freqüentment, una proposta que fossilitza el jaciment també privilegia determinades evidències cronològiques en detriment d'unes altres, ja que hi ha una decisió deliberada de què presentar i què no (Olcina, 2005; Stubbs, 1995). Si bé la normativa internacional de conservació, a grans trets, advoca pel principi de mínima intervenció, documents com la Carta de Venècia (ICOMOS, 1964) o la Conferència de Nova Delhi (Unesco, 1956) esmenten la possibilitat de remoure nivells o estructures en funció de l'interès que suscitin altres evidències; però en un camp tan contingent com el del patrimoni cultural, qui està legitimat per determinar què és històricament *interessant*? Sovint és la pròpia ideologia del poder imperant la que penetra de manera implícita en les maneres d'intervenir sobre la ruïna. Així, a pesar de la seva aparent naturalitat, les estratègies aplicades sobre els jaciments museïtzats seguint el model canònic sovint contribueixen al que segons Santacana i Masriera (2012, p. 89) «no deja de ser una alteración fundamental de la reliquia».

Alguns autors com Maria Grazia Ercolino (2008) han apuntat que l'intent de representar la diacronia en un jaciment pot suposar dificultats de lectura per part del visitant. El palimpsest arqueològic que habitualment es mostra en els conjunts arqueològics de l'àmbit mediterrani pot revelar-se, en efecte, com un collage de murs, sediments i negatius de diversos moments històrics. El jaciment és, en última instància, un agregat de tots aquests «archaeological events» únics, però també de les recurrències del registre, de les continuïtats que deixen una petjada material més feble (Lucas, 2008). Els professionals de l'arqueologia i la restauració es troben davant múltiples dilemes, però n'hi ha un de cabdal: fer prevaldre la integritat del registre o l'aspecte didàctic?

Les restauracions han tingut un paper fonamental en la manera com es transmeten la diacronia i determinats fenòmens temporals del registre arqueològic. Són nombrosos els exemples d'arreu de la Mediterrània que palesen la necessitat de reflexionar sobre les repercussions ètiques i culturals que planteja qualsevol inter-

venció restaurativa (Stanley-Price, 1994). Un dels casos de mala praxis més coneguts és el del jaciment de Cnossos, a Creta. Les impactants restauracions dutes a terme per Arthur Evans durant el primer terç del segle xx, encara avui en dia visibles *in situ*, destaquen per la seva manca de base científica i per l'abús de materials aliens a les estructures antigues, el que dificulta la distinció de les parts reconstruïdes de les originals. De fet, alguns autors parlen d'un «Evansian period» a Cnossos donat que el que els turistes experimenten durant la seva visita és en bona mesura una fabricació nascuda de la particular visió de l'arqueòleg britànic (Dickson, 2016). Però més enllà de les parts creades per Evans hi ha també les evidències negligides per la restauració, tot allò deliberadament ocultat: Cnossos és un dels jaciments neolític, grec antic i romà més rellevants de Creta, amb importants ocupacions també durant l'Edat de ferro i el període hel·lenístic, però totes aquestes fases cronològiques resten en un segon pla respecte del període minoic (Karetsou, 2004; Papadopoulos, 2005). El jaciment grec imposa, a través de la seva presentació, una mirada molt concreta al registre arqueològic, una visió sanejada del seu propi passat on s'enalteix l'època minoica en detriment d'altres manifestacions temporals que informen de la dilatada ocupació del lloc (Duke, 2007).

Aquest tractament de les ruïnes no és estrany al llarg de la geografia grega, on moltes vegades els interessos nacionalistes han contribuït a bastir un imaginari determinat del passat del país. Les actuacions dutes a terme per Klenze i Balanos a l'Acropolis d'Atenes il·lustren aquest fenomen amb suficiència, ja que cercaren d'eliminar les traces post-clàssiques de les estructures tot seguint el que Hamilakis (2007, p. 88) ha titllat de «ritual purification». Els santuaris clàssics, en general, han estat museïtzats centrant-se en els seus usos a llarg termini, enaltint la monumentalitat dels edificis, quan la història d'aquests espais té molt més a veure amb els esdeveniments de curt termini que s'hi desenvoluparen, en les evidències recurrents de cultura material dipositada pels devots (Foxhall, 2000). Les estratègies de presentació de jaciments arqueològics *in situ* tenen dificultats per mostrar aquesta materialitat tènue i fugaç.

La Vall dels Temples d'Agrigent (Sicília) és un altre exemple on l'atenció s'ha centrat sobretot en l'arquitectura religiosa més monumental, si bé en els últims anys s'han fet esforços per estudiar i posar en valor algunes àrees menys conegudes del jaciment (Parello, 2015; Rizzo i Parello, 2014). No sempre ha estat així, com demostren certes intervencions antigues sobre les restes. És el cas del Temple dels Diòscurs, del qual només resten dempeus quatre columnes i part de l'entaulament (Figura 1). Si bé es tracta d'ele-

ments originals, la seva presència és fruit d'una anastilosi de 1836 amb materials que probablement no provenien de l'edifici en qüestió i que, a més, són de cronologies diverses (Lo Faso, 1836). Tot i ser un fals històric s'ha convertit en una de les principals imatges promocionals del jaciment, projectant sobre el turista una realitat que mai va existir mentre el temple estava en ús. L'explicació de la reconstrucció al panell interpretatiu corresponent només matisa en part el potencial comunicatiu d'aquest collage arqueològic. Al mateix jaciment es troba el Temple de la Concòrdia (s. V a.C.), un dels santuaris grecs més ben conservats d'Occident, degut en part a la *repristinació* aplicada pel príncep de Torremuzza devers la dècada de 1780. Aquesta restauració va eliminar gairebé per complet les traces de la basílica cristiana en què havia estat transformat el temple al segle VI d.C, cercant d'alliberar el monument de «tutte le fabbriche moderne» (Scaduto, 2015, p. 66). Els arcs de mig punt oberts a la cel·la del temple són pràcticament l'únic testimoni d'un passat que, avui en dia, el turista només pot copsar a través dels panells interpretatius. Un exemple d'una casuística oposada el tro-

Figura 1. Reconstrucció de part del Temple dels Diòscurs de la Vall dels Temples (Agrigent). Tot i ser un fals històric és un dels elements més emblemàtics del jaciment sicilià. Font: autor.

bem a l'amfiteatre de Tarragona, on part substancial de la superfície de l'arena està ocupada per les restes de l'església romànica de Santa Maria del Miracle. Aquesta estratificació plurifàsica, que es pot observar en altres elements de la ciutat, és reivindicada com un dels valors principals de Tarraco com a bé històric i patrimonial (Menchon, 2020).

Els jaciments prehistòrics també poden estar travessats per intervencions que interfereixen en la comprensió de les dinàmiques temporals del registre arqueològic; els Temples de Tarxien, localitzats a l'illa de Malta, ho il·lustren amb claredat (Figura 2). La construcció del Central Temple ha estat enquadrada cronològicament dins la Tarxien Phase del neolític maltès (c. 3100-2500 a.C.) per bé que l'edifici patí remodelacions posteriors, com la remoció dels ortostats corresponents a part dels absis posteriors efectuada durant l'època romana (Caruana, 2019; Pace, 2006). Amb l'ànim de retornar la monumentalitat perduda al temple i de millorar-ne la lectura, el director de les intervencions Themistocles Zammit va manar la construcció de murs moderns seguint el traçat dels negatius dels originals (Zammit, 1917). Aquesta reconstrucció, com la del South Temple, reverteix part de la història del jaciment, retornant el conjunt a un pretès origen a costa de negar al visitant l'apreciació del dinamisme temporal que el caracteritza. Als anys cinquanta es durien a terme nombroses intervencions de consolidació qüestionades pels mètodes i materials utilitzats (Cassar, 1988; Tampone i Vannucci, 1987), incloent l'erecció d'un portal d'accés al South Temple que ha estat caracteritzada com a «cosmetic» (Trump, 1972, p. 66). Quaranta anys després de les primeres restauracions de Zammit els treballs duts a terme a Tarxien seguien tenint un propòsit principal: enaltir la monumentalitat del conjunt, fins i tot si això suposava alterar la seqüència cronològica del jaciment. Bona part dels materials emprats es mimetitzen amb els elements originals, fent difícil per al públic la distinció dels afegits.

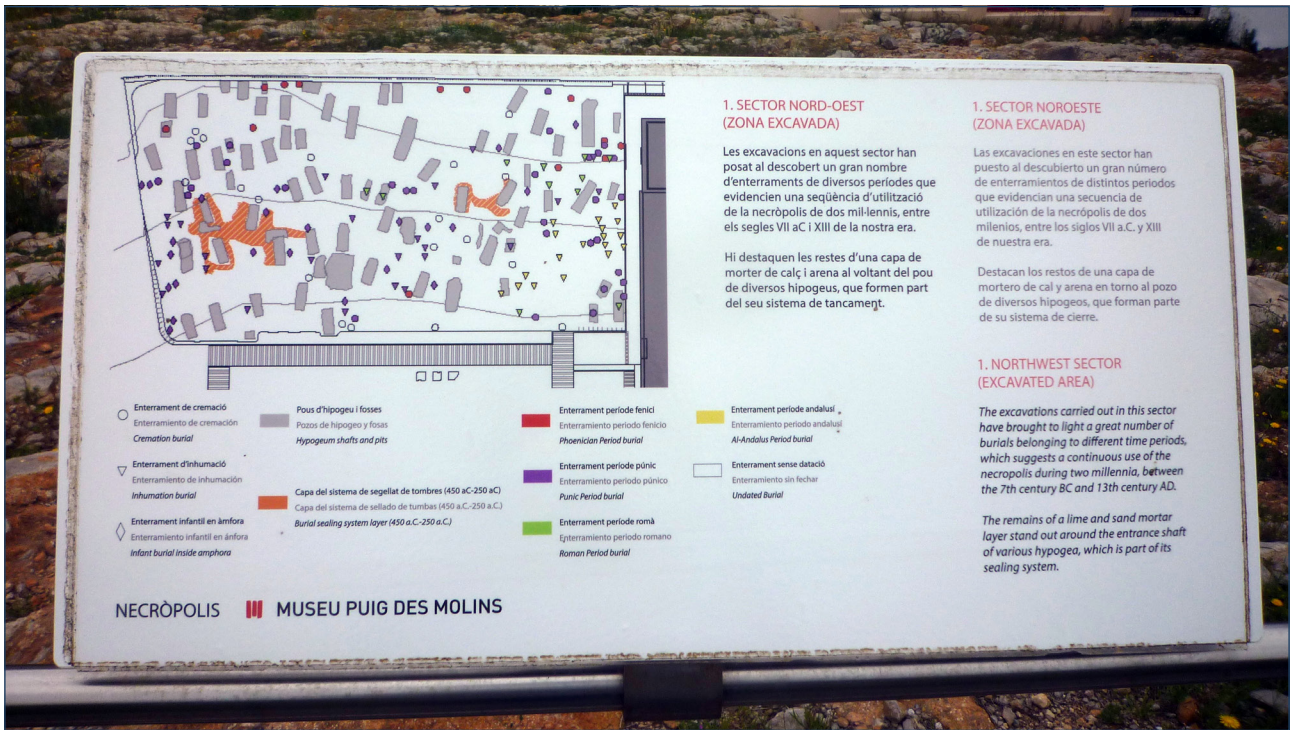
En qualsevol cas, com s'ha dit, el model canònic disposa d'un ventall cada vegada més ampli d'infraestructures interpretatives i museogràfiques que no només ajuden a fer de la diacronia del registre arqueològic un fenomen més comprensible, sinó que permeten pal·liar els efectes adversos de restauracions. Una de les solucions més tradicionals són els panells, que per la seva versatilitat permeten la inclusió de recursos gràfics i planimetries útils en la comunicació de les vicissituds temporals del registre (Salvà, 2023). D'aquesta manera, un jaciment plurifàsic com és la Necròpolis del Puig des Molins (Eivissa) inclou panells que a través de codis simbòlics i de colors mostren la multiplicitat de cultures i

rituals funeraris que s'han succeït en un espai que, a ulls del visitant contemporani, apareix com un palimpsest (Figura 3). Un exemple similar el trobem als panells del poblat talaiòtic de Torre d'en Galmés (Menorca), on les reformes d'època romana i medieval islàmica dels habitatges de l'Edat del ferro s'indiquen sobre una fotografia aèria. S'evita així l'alteració material de les restes, però cal preguntar-se si els usuaris tenen la capacitat de traslladar mentalment la realitat planimètrica a la realitat física del terreny. A tal efecte, serà imprescindible que els discursos siguin accessibles i adequats als coneixements d'un públic no expert.

Materials com la grava són usats a determinats jaciments, com la ciutat romana de Lucentum a Alacant, per a marcar l'ús d'espais que han perdut la seva volumetria original i, per tant, suscitaven dificultats interpretatives; per què no emprar-ho també com a marcador de períodes cronològics? Una alternativa menys invasiva és l'ús de la llum per indicar els diferents períodes històrics en la construcció dels edificis, recurs aplicat amb èxit a la cripta arqueològica de Notre Dame de París (Di Salvo, 2012, 2014) o sobre les restes del teatre romà preservat al subsol del Museu arqueològic i etnològic de Còrdova. En els casos de jaciments en cripta o coberts, on el control de les variables ambientals és més elevat,

Figura 2. Temples de Tarxien (Malta). Les diverses intervencions de restauració del segle XX cercaren retornar el monument a un estat prísti i remarcar la seva monumentalitat. Font: autor.

la introducció de rèpliques de cultura material mòble no serveixen únicament per ambientar espais sinó que poden incrementar les narratives relatives a aspectes cronològics.

Per altra banda, les noves tecnologies i la museografia nòmada (Martín i Castell, 2012) ofereixen maneres creatives d'aproximar-se a la diacronia d'un jaciment, comptant amb l'avantatge que no tenen impacte sobre el mateix. La realitat augmentada obre vies que caldrà seguir desenvolupant (Banfi, 2020), mentre que l'àudio-guia és un recurs més tradicional però cada vegada més accessible gràcies als smartphones. Als Temples de Ħaġar Qim, a Malta, n'és l'element interpretatiu principal i permet aprehendre el jaciment d'una manera menys rígida que l'estatisme imposat per les restes consolidades-restituïdes. Finalment, no cal obviar els sistemes d'interpretació personals com les visites guiades (Ward i Wilkinson, 2006), que en moltes ocasions són l'estratègia més senzilla per comunicar el dinamisme temporal que opera sobre els conjunts arqueològics. El poblat nuràgic de Su Nuraxi (Sardenya) té els recursos museogràfics clàssics limitats al màxim, ja que la visita es realitza exclusivament amb l'acompanyament d'un guia que, en el seu discurs, incideix en les remodelacions que patiren els edificis al llarg del temps o en les diverses ocupacions que les excavacions han detectat. La dimensió d'alguns d'aquests fenòmens seria difícilment perceptible pel públic en una visita lliure autònoma (Figura 4).

Figura 3. Els panells interpretatius són recurs senzill per a comunicar la diacronia, però són efectius? Necròpolis del Puig des Molins (Eivissa). Font: autor.

CONCLUSIONS

Aquest breu article ha volgut ser una reflexió sobre les implicacions i responsabilitats de museïtzar els jaciments arqueològics oberts al públic a la Mediterrània, en especial en allò referit a les seves dinàmiques temporals. Tant els discursos que s'elaboren com les intervencions i recursos escollits per a transmetre'ls han d'estar subjectes a constant revisió, amb la finalitat d'oferir als visitants una visió honesta, per bé que crítica, de la història. En aquest sentit, són pertinents unes reflexions finals:

- Tota intervenció de presentació del patrimoni arqueològic és, en major o menor mesura, una construcció interpretativa necessàriament presentista. Cal revisar com *es fa* el passat i com aquest és museïtzat en conjunts arqueològics a l'aire lliure. Això afavorirà les aproximacions constructivistes a la interpretació patrimonial (Ross et al., 2017).

Figura 4. El jaciment de Su Nuraxi (Sardenya) presenta evidències de diverses cronologies entremesclades i difícils d'interpretar per al visitant. Font: autor.

- S'han de superar els marcs teòrics historicistes sobre el passat que en molts casos encara predominen en les museïtzacions d'espais de presentació de l'arqueologia, encara que sigui de manera velada. La materialitat pretèrita no es pot explicar només a partir de perioditzacions que deixen fora molts matisos temporals del registre arqueològic. Cal advocar per incorporar nous enfocaments teòrics a les museïtzacions, amb les adaptacions didàctiques escaients.
- L'opinió dels visitants és cabdal, malgrat en poques ocasions s'ha tingut en compte en els jaciments arqueològics. És precís realitzar estudis de públic que recullin la seva percepció sobre com es presenta el passat, en la línia dels que ja han fet al nostre país autors com Masriera (2007) o Vizcaíno (2018). És rellevant per al visitant allò que se li explica? Fins quin punt té sentit incidir en l'aspecte diacrònic del discurs?
- Arqueòlegs, restauradors i gestors han de qüestionar-se els criteris que intervenen en tota museïtzació-alteració del registre (Grima, 2017; Pérez-Juez, 2006, p. 166). Han de predominar les evidències més antigues per ser més escasses? Allò més monumental perquè incrementa l'atractiu turístic del bé? És possible abstreure'ns de modes i, el que és més important, de la conjuntura política o ideològica a l'hora d'escollir quin(s) passat(s) mostrar i com fer-ho?
- Les noves tecnologies progressivament permetran pal·liar les dificultats inherents a la presentació de jaciments arqueològics multifàsics. Cal continuar desenvolupant estratègies creatives que augmentin la llegibilitat d'aquests espais, essent conscients del poder evocador de determinats mitjans (Rodríguez Hernández et al., 2021).

AGRAÏMENTS

Aquest treball ha estat possible gràcies al programa de Formació del Profesorado Universitario FPU18/05247 del Ministerio de Universidades de l'estat espanyol. Vull donar les gràcies especialment al Dr. Manuel Calvo Trias, pel seu suport i valuosos comentaris.

REFERÈNCIES

- Banfi, F. (2020). HBIM, 3D drawing and virtual reality for archaeological sites and ancient ruins. *Virtual Archaeology Review*, 11(23), 16-33. <https://doi.org/10.4995/var.2020.12416>
- Beltrán de Heredia, J., Sánchez Montes, A. L., & Rascón, S. (2013). Pasado, presente y futuro de la musealización de yacimientos en España. *VI Congreso Internacional de musealización de yacimientos arqueológicos y patrimonio. Arqueología, patrimonio y paisajes históricos para el siglo XXI (Toledo, 22, 23, 24 y 25 de 2010)* (p. 139-159). Consorcio de la Ciudad de Toledo.
- Capitel, A. (1988). *Metamorfosis de monumentos y teorías de la restauración*. Alianza Editorial.
- Caruana, J. (2019). *The Heritage Malta Official Guide to Tarxien Temples*. Heritage Malta.
- Cassar, J. (1988). Past stone restoration methods in the Maltese Islands. A V. Daniels (Ed.), *Early advances in conservation* (p. 103-115). British Museum.
- De la Torre, M. (Ed.). (1997). *The Conservation of Archaeological Sites in the Mediterranean Region*. The Getty Conservation Institute.
- Di Salvo, S. (2012). *Luce e colori sulle rovine. Strategi museografiche per la comunicazione dell'archeologica*. Aracne.
- Di Salvo, S. (2014). Innovation in lighting for enhancing the appreciation and preservation of archaeological heritage. *Journal of Cultural Heritage*, 15(2), 209-212. <https://doi.org/10.1016/j.culher.2013.03.001>
- Dickson, R. (2016). The Evansian Period of Knossos: Inconvenient History and the World Heritage List. *Fabrications*, 26(1), 102-120. <https://doi.org/k378>
- Duke, P. (2007). *The Tourists Gaze, the Cretans Glimpse. Archaeology and Tourism on a Greek Island*. Left Coast Press.
- Ercolino, M. G. (2008). In situ preservation and urban stratigraphy: Trajan's Forum in Rome. A H. Kars & R. M. Van Heeringen (Ed.), *Preserving archaeological remains in situ. Proceedings of the 3rd conference, 7-9 December 2006, Amsterdam* (p. 233-244). Vrije Universiteit.
- Foxhall, L. (2000). The running sands of time: Archaeology and the short-term. *World Archaeology*, 31(3), 484-498. <https://doi.org/10.1080/00438240009696934>
- Grima, R. (2017). Presenting archaeological sites to the public. A G. Moshenska (Ed.), *Key Concepts in Public Archaeology* (p. 73-92). University College London. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1vxm8r7.10>
- Gustafsson, A., & Karlsson, H. (2008). Places of Power: Control, Public Access and Authenticity at Rock Carvings in Tanum, Sweden and Val Camonica, Italy. *Public Archaeology*, 7(3), 174-198. <https://doi.org/10.1179/175355308x383991>
- Hamilakis, Y. (2007). *The Nation and its Ruins. Antiquity, Archaeology, and National Imagination in Greece*. Oxford University Press.
- Hoepfner, C., Leone, M. P., & Potter, P. B. (1987). The Preserved is Political. A Critical Theory Agenda for Historical Interpretations of Monuments and Sites. *Icomos Information*, 3, 10-16.
- ICOMOS. (1964). Carta Internacional Sobre la Conservación y la Restauración de Monumentos y Sitios (Carta de Venecia). A *II Congreso Internacional de Arquitectos y Técnicos de Monumentos Históricos* (Vol. 1, Número 1).
- ICOMOS. (1990). *Carta Internacional para la Gestión del Patrimonio Arqueológico*. 4. https://www.icomos.org/charters/arch_e.pdf
- Jones, S. (2009). Experiencing Authenticity at Heritage Sites: Some Implications for Heritage Management and Conservation. *Conservation and Management of Archaeological Sites*, 11(2), 133-147. <https://doi.org/10.1179/175355210x12670102063661>
- Karetsou, A. (2004). Knossos after Evans: past interventions, present state and future solutions. *British School at Athens Studies*, 12, 547-555. <https://www.jstor.org/stable/40960813>
- Leone, M. P., Potter, P. B., & Shackel, P. A. (1987). Toward a Critical Archaeology. *Current Anthropology*, 28(3), 283-292. <https://doi.org/10.1086/203531>
- Lipe, W. D. (2002). Public Benefits of Archaeological Research. A B. Little (Ed.), *Public Benefits of Archaeology* (p. 20-28). University Press of Florida.
- Lo Faso, D. (1836). Nuovi templi ed altre antichità d'Agrigento. *Bulletino dell'Istituto di Corrispondenza Archeologica*, 8, 129-130.
- López-Mencheró, V. M. (2012). *Manual para la puesta en valor del patrimonio arqueológico al aire libre*. Trea.
- Lorrio, A., & Ruiz Zapatero, G. (2019). Un modelo de difusión para la Edad del Hierro: la presentación pública de yacimientos. A G. Munilla (Ed.), *Musealizando la protohistoria peninsular* (p. 13-44). Universitat de Barcelona.
- Lucas, G. (2008). Time and the Archaeological Event. *Cambridge Archaeological Journal*, 18(1), 59-65. <https://doi.org/10.1017/S095977430800005X>
- Martín, C., & Castell, J. (2012). La museografía nómada. A F. X. Hernández Cardona & M. del C. Rojo (Ed.), *Museografía didáctica e interpretación de espacios arqueológicos* (p. 105-124). Trea.
- Masriera, C. (2007). *Anàlisi dels espais de presentació arqueològics de l'Edat dels Metalls*. Universitat de Barcelona.
- Masriera, C. (2009). Las reconstrucciones arqueológicas: problemas y tendencias. *Her&Mus. Heritage & Museography*, 1, 41-49. <https://tinyurl.com/ebbmczxw>

- Menchon, J. (2020). Tarragona, palimpsesto urbano; paisaje histórico contenido y continente de Patrimonios. A A. Pastor, M. Picas, & A. Ruiz (Ed.), *21 Assajos al voltant del Patrimoni Cultural* (p. 14-18). JAS Arqueologia. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.23914/book.001>
- Olcina, M. (2005). De la conservación a la presentación. El tratamiento de los restos: reintegrar, reconstruir, recrear... A R. Erice & C. De Francia (Ed.), *III Congreso Internacional sobre musealización de yacimientos arqueológicos. De la excavación al público. Procesos de decisión y creación de nuevos recursos (Zaragoza, 15, 16, 17 y 18 de noviembre de 2004)* (p. 67-80). Ayuntamiento de Zaragoza.
- Paardekooper, R. (2014). The History and Development of Archaeological Open-Air Museums in Europe. A J. Reeves Flores & R. Paardekooper (Ed.), *Experiments Past. Histories of Experimental Archaeology* (p. 147-166). Sidestone Press.
- Pace, A. (2006). *The Tarxien Temples*. Heritage Books.
- Papadopoulos, J. K. (2005). Inventing the Minoans: Archaeology, modernity and the quest for European identity. *Journal of Mediterranean Archaeology*, 18(1), 87-149. <https://doi.org/10.1558/jmea.2005.18.1.87>
- Parello, M. C. (2015). Il Quartiere Ellenistico-Romano: Storia degli studi e prospettive di ricerca. A M. C. Parello & M. S. Rizzo (Ed.), *Agrigento Romana. Scavi e Ricerche nel Quartiere Ellenistico-Romano. Campagna 2013* (p. 9-16). Regione Siciliana.
- Pérez-Juez, A. (2006). *Gestión del Patrimonio Arqueológico. El yacimiento como recurso turístico*. Ariel.
- Rizzo, M. S., & Parello, M. C. (2014). Abitare ad Agrigentum in età tardoantica ed altomedievale. A P. Pensabene & C. Sfameni (Ed.), *La Villa Restaurata e i Nuovi Studi sull'Edilizia Residenziale Tardoantica. Atti del convegno internazionale del CISEM (Piazza Armerina 7-10 novembre 2012)* (p. 113-121). Edipuglia.
- Rodríguez Hernández, J., Álvarez, J., Aparicio, P., Maté, M. Á., & Ruiz Zapatero, G. (2021). Reconstrucción virtual en 3D del «Torreón» del oppidum de Ulaca (Solosancho, Ávila): mucho más que una imagen. *Arqueología de la arquitectura*, 18. <https://doi.org/k38b>
- Ross, D., Saxena, G., Correia, F., & Deutz, P. (2017). Archaeological tourism: A creative approach. *Annals of Tourism Research*, 67, 37-47. <https://doi.org/gjrjdz>
- Ruiz Zapatero, G. (1998). Fragmentos del pasado: la presentación de sitios arqueológicos y la función social de la arqueología. *Treballs d'Arqueologia*, 5, 7-34. <https://ddd.uab.cat/record/30995>
- Salvà, M. À. (2023). Interpreting the Diachronic Past: Time and the Archaeological Record in the Presentation of Mediterranean World Heritage Sites. *Conservation and Management of Archaeological Sites*, 1-23. <https://doi.org/10.1080/13505033.2023.2222160>
- Santacana, J., & Belarte, M. C. (2013). El debat sobre les reconstruccions arqueològiques in situ. El marc teòric. A M. C. Belarte, C. Masriera, R. Paardekooper, & J. Santacana (Ed.), *Espais de presentació del patrimoni arqueològic: la reconstrucció in situ a debat. Actes de la VI Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell - 17a Reunió Anual de l'EXARC (Calafell, del 10 al 12 de març de 2011)* (p. 1-14). Universitat de Barcelona.
- Santacana, J., & Masriera, C. (2012). *La arqueología reconstructiva y el factor didáctico*. Trea.
- Scaduto, R. (2015). Sicilia e Grecia: la Conservazione dei Monumenti classici alla fine del Settecento. *Agathón*, 2, 65-74. <https://hdl.handle.net/10447/178512>
- Schnapp, A. (2020). *Une histoire universelle des ruines. Des origines aux lumières*. Éditions du Seuil.
- Shanks, M., & Tilley, C. (1992). *Re-Constructing Archaeology. Theory and Practice*. Routledge.
- Stanley-Price, N. (1994). Conservation and information in the display of prehistoric sites. A P. Gathercole & D. Lowenthal (Ed.), *The Politics of the Past* (p. 284-290). Routledge.
- Stanley-Price, N. (2009). The Reconstruction of Ruins: Principles and Practice. A A. Richmond & A. Bracker (Ed.), *Conservation: Principles, Dilemmas and Uncomfortable Truths* (p. 32-46). Elsevier.
- Stubbs, J. H. (1995). Protection and presentation of excavated structures. A N. Stanley-Price (Ed.), *Conservation on Archaeological Excavations* (p. 73-90). ICCROM.
- Tampone, G., & Vannucci, S. (1987). The Effects of Modern Restoration Techniques on the Prehistoric Temples of the Maltese Islands. *Old cultures in new worlds. 8th ICOMOS General Assembly and International Symposium* (p. 484-491). <https://openarchive.icomos.org/id/eprint/738>
- Trump, D. (1972). *Malta: An Archaeological Guide*. Faber and Faber.
- UNESCO. (1956). *Recomendación que define los principios internacionales que deberán aplicarse a las excavaciones arqueológicas, aprobada por la Conferencia General en su noventa reunión*.
- Vizcaíno, T. (2018). *A la recerca dels orígens. El passat iber en l'imaginari col·lectiu valencià*. Institució Alfons el Magnànim.
- Ward, C. W., & Wilkinson, A. E. (2006). *Conducting Meaningful Interpretation: A Field Guide for Success*. Fulcrum Publishing.
- White, A. (2007). Interpretation and display of ruins and sites. A J. Ashurst (Ed.), *Conservation of Ruins* (p. 247-263). Butterworth-Heinemann.
- Zammit, T. (1917). Second Report on the Hal-Tarxien Excavations, Malta. *Archaeologia*, 68, 263-284.

HER&MUS

HERITAGE & MUSEOGRAPHY

Her&Mus. Heritage and Museography es una revista de publicación anual que recoge artículos sobre patrimonio y museos, con una especial relevancia a sus aspectos didácticos, educativos y de transmisión del conocimiento. En la revista tienen cabida tanto trabajos del ámbito académico como experiencias y reflexiones del ámbito museístico y patrimonial y alcanza tanto el ámbito peninsular como el europeo y el latinoamericano. Por este motivo, se admiten artículos en diversas lenguas, como son el catalán, el español, el francés, el italiano y el inglés.

La revista nace en el año 2008 con el nombre de *Hermes*. Revista de museología (ISSN impreso 1889-5409; ISSN en línea 2462-6465) y su primer número sale a la luz en 2009. Desde el segundo número pasa a llamarse *Her&Mus. Heritage and Museography* (ISSN impreso 2171-3731; ISSN en línea 2462-6457). Inicialmente de carácter cuatrimestral, pasó en 2013 a tener una periodicidad semestral. A partir de 2015 la revista se publica anualmente. Desde sus orígenes ha sido editada por Ediciones Trea y académicamente vinculada a la Universitat de Barcelona. A partir de 2016 se edita exclusivamente en formato digital a través de RACO (<http://raco.cat/index.php/Hermus/index>) como revista científica de la Universitat de Lleida.

HER&MUS

HERITAGE & MUSEOGRAPHY

Her&Mus se encuentra en las siguientes bases de datos y repositorios:

Plataformas de evaluación de revistas:

MIAR (Matriu d'Informació per a l'Avaluació de Revistes).
Catálogo LATINDEX (Iberoamericana).
CIRC (Clasificación Integrada de Revistas Científicas): Valor superior a D.
CARHUS Plus+ 2018: Grupo D.
Journal Scholar Metrics Arts, Humanities, and Social Sciences.

Bases de Datos Nacionales:

DIALNET.
RESH (Revistas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas).
DULCINEA.

Catálogos Nacionales:

ISOC (CSIC).

Bases de Datos Internacionales:

LATINDEX (Iberoamericana).
Ulrichs Web Global Series Directory.
European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS).
DOAJ: Directory of Open Access Journals

HER&MUS

HERITAGE & MUSEOGRAPHY

Normas generales para la publicación de artículos en *Her&Mus*.
Heritage and Museography:

- Se pueden presentar manuscritos redactados en catalán, castellano, italiano, francés e inglés.
- En general, serán bienvenidos escritos sobre patrimonio y museos, con una especial relevancia a sus aspectos didácticos, educativos y de transmisión del conocimiento.
- Se admiten principalmente artículos de investigación, pero también se admiten reseñas, experiencias didácticas, descripción de proyectos y artículos de reflexión.
- Se considerará especialmente el rigor metodológico y el interés general del contenido, la perspectiva y el estudio realizado.
- Serán rechazados aquellos manuscritos que se encuentren en proceso de publicación o de revisión en otra revista. Todo manuscrito puede ser rechazado en cualquier momento del proceso editorial en caso de detectarse una mala práctica.
- Los autores deberán enviar sus manuscritos a través de la plataforma RACO.

Normas completas disponibles en:

<http://raco.cat/index.php/Hermus/about/submissions#author-Guidelines>

Proceso de revisión por pares:

Todos los manuscritos recibidos serán inicialmente revisados por la Secretaría Científica de la revista, que comprobará su adecuación a las normas de publicación y a la temática de la revista. Cuando el resultado de esta primera revisión sea favorable, los manuscritos serán evaluados siguiendo el sistema por pares ciegos. Cada manuscrito será evaluado por dos expertos externos al comité de redacción y a la entidad editora.

El plazo de revisión y evaluación de los manuscritos es de máximo tres meses desde su recepción. En el caso de los manuscritos recibidos con motivo de un *Call for papers*, el plazo de tres meses empezará a partir del día siguiente al cierre de la convocatoria.

En todos los casos, **el mes de agosto se considera inhábil** para el cómputo de los tres meses de plazo de revisión y evaluación.

Transcurrido dicho periodo, el autor/es será informado de la aceptación o rechazo del original. En los casos de manuscritos aceptados pero cuya publicación esté condicionada a la introducción de cambios y/o mejoras sugeridas por los revisores, sus autores deberán enviar la nueva versión del manuscrito en un plazo máximo de quince días.

Cuando no se derive unanimidad en la valoración del manuscrito, este será remitido a un tercer revisor y/o a un miembro del equipo editorial.

Asimismo, el equipo editorial y/o el profesional encargado de coordinar cada monográfico se reservan el derecho a rechazar un manuscrito en cualquier momento.

HER&MUS

HERITAGE & MUSEOGRAPHY

■ TREA ■

Universitat de Lleida
Departament de Ciències
de l'Educació

Her&Mus. Heritage and Museography

Universitat de Lleida

Departament de Ciències de l'Educació

Avda. de l'Estudi General, 4

25001 Lleida

Teléfono: +34 973706541

Fax: +34 973706502

Correo-e: revistahermus@gmail.com

Web: <http://raco.cat/index.php/Hermus/index>

